

YENİ ONTOLOJİLERİN FELSEFİ KARTOGRAFİSİ VE TARTIŞMA KONULARI

Derya ÖNDER*

ÖZ

Bu makalede çağdaş felsefede 20. yüzyılın son on yıllarından başlayıp 21. yüzyılın ilk çeyreğinde hız ve yaygınlık kazanan ve bir şemsiye kavram olarak karşımıza çıkan Yeni Ontolojiler'i oluşturan yaklaşımların, aynı başlık altında buluşmalarını sağlayan ortak özellikleri ile birbirlerinden farklılıkları üzerinden gidilerek oluşturdukları genel tabloya dair bir değerlendirme yapılacak ve tartışma konuları ortaya koyulacaktır. Genel olarak bu yaklaşımlar ontoloji temelli ontolojiler, ilişkisel ontolojiler/süreç ontolojileri, ekofelsefeler, feminist ontolojiler, yerli ontolojiler, dijital ontolojiler gibi alt başlıklarda değerlendirilir. Bu çalışmada Spekülatif Realizm başlığı altında ontoloji temelli Spekülatif Materyalizm, Nesne Yönelimli Ontoloji (NYO), Ontikoloji, Hipernesne yaklaşımları ile Yeni Materyalizm başlığı altında; ilişkisel ontoloji temelli olan Faili Realizm, Öbekleşme Teorisi, İnsan Sonrası ve Canlı Maddecilik yaklaşımlarının temel esasları ortaya koyulacak ve yeni ontolojilere dair genel değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkçe felsefi söylemde görece "yeni" olan bu konuya ilişkin bir kılavuz metin ve felsefi kartografi oluşturmak, aynı zamanda Yeni Ontolojiler'in çağdaş felsefeye nasıl kavramsal imkânlar sunabileceğine dair katkıda bulunmaktır.

Anahtar kelimeler: yeni ontolojiler, spekülatif realizm, nesne yönelimli ontoloji, yeni materyalizm, Graham Harman, Quentin Meillassoux

PHILOSOPHICAL CARTOGRAPHY AND DEBATES WITHIN NEW ONTOLOGIES

ABSTRACT

This article offers a philosophical cartography of the approaches collectively referred to as New Ontologies, which have gained significant momentum and visibility in contemporary philosophy from the late twentieth century into the first quarter of the twenty-first century. The aim is to map the general landscape of these approaches by identifying both the shared features that allow them to be grouped under a common umbrella and the crucial differences that distinguish them from one another. Broadly speaking, these approaches are categorized into subfields such as substance-based ontologies, relational ontologies/process ontologies, ecophilosophies, feminist ontologies, Indigenous ontologies, and digital ontologies. This study focuses on two major strands: under the heading of Speculative Realism, it examines substance-based ontologies such as Speculative Materialism, Object-Oriented Ontology (OOO), Onticology, and the concept of Hyperobjects; and under the heading of New Materialism, it analyzes relational ontology-based frameworks such as Agentic Realism, Assemblage Theory, Posthumanism, and Vital Materialism. The primary aim of this study is to construct a guiding text and a philosophical cartography for this relatively "new" subject within Turkish philosophical discourse, while also contributing to an understanding of how New Ontologies may provide conceptual resources for contemporary philosophy.

Keywords: New Ontologies, Speculative Realism, Object-Oriented Ontology, New Materialism, Graham Harman, Quentin Meillassoux

* Dr., İstanbul Üniversitesi (bağımsız), deryaonder@otekisiz.com
ORCID: 0000-0001-6696-7079, Sinop/Türkiye

Makalenin geliş tarihi: 30.06.2025
Makalenin kabul tarihi: 25.08.2025

Submission Date: 30 June 2025
Approval Date: 25 August 2025

Giriş

Manuel Castells, *Enformasyon Çağı* üçlemesinde (1996) toplumsal, kültürel, ekonomik ve politik yapıların artık ağlar biçiminde örgütlenmesini temel alarak toplumu “Ağ Toplumu” olarak tanımlamıştı.¹ *Ağ Toplumu’nun Yükselişi*’nin 2010 edisyonu için kaleme aldığı yeni önsözde dile getirdiği şu ifadeler günümüzü de doğrudan ilgilendirir:

Farklı toplum biçimleri arasındaki tarihsel geçiş dönemlerinde sıklıkla olduğu gibi, kafa karıştırıcı zamanlarda yaşıyoruz. Bunun nedeni, etrafımızda olup biteni anlamak için kullandığımız entelektüel kategorilerin farklı koşullarda ortaya çıkmış olması ve geçmişe atıfta bulunarak neyin yeni olduğunu kavramakta zorluk çekmemizdir.²

Castells’in işaret ettiği dönemin krizleri günümüzde daha da yoğunlaşarak ve çeşitlenerek karşımıza çıkmaktadır. Ekolojik kriz (iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, ekolojik çöküş gibi yıkıcı süreçler), Antroposen Çağı’na özgü geri döndürülemez çevresel tahribat, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin (genetik mühendisliği, sentetik biyoloji, cyborg teknolojileri, kuantum fiziği, kaos teorisi, kompleks sistemler, biyoteknoloji ve yapay zekâ gibi alanların) doğurduğu yeni etik ve toplumsal sorunlar, jeopolitik ve sosyal krizler (savaşlar, kitlesel göçler, pandemiler vb.) bu tabloyu oluşturan başlıca unsurlar. Bu liste, günümüzün çok katmanlı kriz dinamiklerini anlamak için daha da genişletilebilir.

Bilgisayar teknolojilerinin ve internetin hayatımıza girmesiyle teknolojik gelişmelerin ardı arkası kesilmedi. Yeni yüzyıl, sadece teknolojik gelişmelerle de sınırlı kalmadı. İnsan faaliyetlerinin yeryüzü üzerindeki ekolojik ve jeolojik etkilerinin tarihsel süreçte radikal bir dönüm noktasına ulaştığını ortaya koyan “Antroposen” (*Anthropocene*) kavramı, düşünce dünyasında önemli bir etki yarattı.³

¹ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, c. 1: *Ağ Toplumu’nun Yükselişi*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008, 621.

² Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, 2. Edisyon, yeni önsözle, Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010, xvii.

³ “Antroposen” (*Anthropocene*) kavramı ilk olarak Paul Crutzen ve Eugene Stoermer tarafından 2000 yılında, jeolojik çağların yeniden değerlendirilmesi bağlamında dile getirilmiştir. Paul J. Crutzen ve Eugene F. Stoermer, “The ‘Anthropocene’”, *IGBP Newsletter*, 41 (2000): 17-18. <http://people.whitman.edu/~frierspr/Crutzen%20and%20Stoermer%202000%20Anthropocene%20essay.pdf>, erişim 27.05.2025.

Bazı kaynaklarda, “Antroposen” kavramının ilk kez 2002 yılında kullanıldığı ve 2016’da resmi olarak kabul edildiği belirtilse de her iki bilgi de doğru değildir. (Örneğin, Rosi

Antroposen, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin artık bir tahribata dönüşerek ekolojik bir kriz yaratmakla kalmadığını; bu durumun gezegenin jeolojik yapısını ve işleyişini kalıcı olarak değiştirdiğini ortaya koyar.⁴ Kavram, hem sorunun kaynaklarının hem gelecekteki olasılıkların değerlendirilmesinde, modernitenin insan-merkezci paradigmalarının sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. Böylece ekolojik tahribat ve sürdürülebilirlik meseleleri, sadece bilimsel değil, aynı zamanda felsefi bir tartışma alanı haline gelmiştir.⁵

Bu çalışmanın odağındaki Yeni Ontolojiler’in temel çıkış noktalarından biri de, tam olarak bu durumdur. Kırmızı alarm niteliğindeki bu işaretler, salt bir ekolojik uyarı olmanın ötesinde, ontolojik ve etik düzeyde bir meydan okuma teşkil ederek, 21. yüzyılın felsefi haritasında belirleyici bir konum kazanmıştır. 17. yüzyılda Descartes’la başlayan Kartezyen özne anlayışı ve Kant’la gelişen transandantal özne kavramı, epistemoloji temelli yaklaşımların şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu yaklaşımlar; doğa ile kültürü, özne ile nesneyi, insan ile dış

Braidotti, “A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities”, *Theory, Culture & Society*, 36(6), 31-61, n. 4. <https://doi.org/10.1177/0263276418771486>, erişim: 25.05.2025. Ayrıca makalenin Türkçesi için bkz. *Pasajlar*, Postümanizm Özel Sayısı, (3) 7 (2023): 17, dipnot 4.)

2016’daki değerlendirmede “Antroposen”in resmi olarak kabulü için gerekli stratigrafik kanıtlar ve uluslararası uzlaşa sağlanamadığı belirtilmiş; çalışmalar ve tartışmalar 2024 yılına kadar sürdürülmüştür. Uluslararası Jeoloji Bilimleri Birliği (IUGS) ve Uluslararası Stratigrafi Komisyonu (ICS), 26 Mart 2024 tarihli ortak bildiriyle, Antroposen’in resmi jeolojik zaman birimi olarak kabul edilmemesine ilişkin kararı onaylamışlardır. Bu nedenle Antroposen halihazırda jeolojik zaman ölçeğinde resmi bir dönem olarak tanınmamaktadır. Resmi olarak halen Holosen Çağı içinde bulunmaktayız. Detaylı bilgi için bkz. Uluslararası Stratigrafi Komisyonu, 2024. <https://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene>, erişim: 25.05.2025.

⁴ Crutzen ve Stoermer, “The ‘Anthropocene’”, 17.

⁵ “Antroposen” kavramına dair eleştiriler mevcuttur. Donna Haraway, terimin mevcut kullanımıyla türsel düzeydeki eşitsizlikleri, sermaye ilişkilerini, ırksal-sömürgeci sistemleri görünmez kılma riski taşıdığını belirtir. Haraway’e göre “Antroposen” bir çağ (*epoch*) olmaktan çok, bir eşik/sınır olayı (*boundary event*) ve öncesiyle süreklilik taşımayan bir kırılma olarak değerlendirilmelidir. İnsana düşen, bu kırılmayı olabildiğince kısa tutmak ve onu yıkıma değil, yeniden canlanmaya dayalı bir döneme dönüştürmektir. Bkz. Donna Haraway, “Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin”, *Environmental Humanities*, 6, (2015): 159-160.

“Antropsen”e alternatif olarak, tarım ve sömürü tarihine vurgu yapan “Plantationocene”, kapitalizmin ekolojik yıkımını öne çıkaran “Capitalocene” kavramları önerilmiştir. Haraway, bu adlandırmaları yetersiz bulmakla birlikte, çoklu adlandırma gerekliliğini savunur. Bu doğrultuda, dünya çapındaki yerel, kültürel ve ekolojik güçleri, mitolojik figürleri ve insan-dışı varlıkları kapsadığını ileri sürdüğü “Chthulucene” kavramını geliştirmiştir. Bkz. Donna Haraway, *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, 2016, 31 vd.

dünyayı birbirinden ayrı kategoriler olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık, özellikle Kıta Felsefesi'nin içinden çıkan bazı düşünürler, insana (*human*), insan-olmayan (*non-human*) varlıklar karşısında ayrıcalıklı bir konum atfeden bu tür ikilikleri reddetmiş; bunun yerine eksenini realizm ve materyalizmin oluşturduğu yeni düşünce biçimlerine yönelmişlerdir.⁶

Yeni Ontolojiler kısaca işaret ettiğimiz bu güzergâhın şimdilik doğal bir durağı olarak görülebilir. Eğer bugüne dek izlenen yollar bizi bu noktaya getirdiyse ve yolun devamı hiç de parlak görünmüyorsa, geride bıraktığımız aşamalarda yanlış giden ya da değiştirilmesi gereken unsurlar olup olmadığı sorgulanmalıdır. Bütünsel bir kriz olarak beliren bu durum, aynı zamanda her alanın kendi bağlamında özgül bir kriz algısı, müdahalesi ve çözüm önerisi geliştirmesini de zorunlu kılmıştır.

Yeni Ontolojiler şemsiye kavramı, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği gibi, modernizmin ve postmodernizmin nesnelere yönelik epistemolojik ve temsil ağırlıklı yaklaşımlarına karşı geliştirilmiş, bu yaklaşımların “artık baş edilemez” düzeye ulaşan sorunlarına yönelik çözüm arayışı bağlamında ortaya çıkmıştır.

Yeni Ontolojileri genel olarak ontoloji temelli ve ilişkisellik temelli olanlar biçiminde ikiye ayırabiliriz. Ontoloji temelli yeni ontolojiler, Spekülatif Materyalizm (*Speculative Materialism*) ve daha çoklu bir biçimde Nesne Yönelimli Ontoloji (*Object-Oriented-Ontology*, OOO; bundan sonra NYO) olarak sayılabilir.⁷ Ontikoloji (*Onticology*) ve Hipernesne (*Hyperobject*) teorileri de NYO

⁶ Levi R. Bryant, Nick Srnicek ve Graham Harman'ın derlediği *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism* (2011), “Dilsel Dönüş”e karşı “Spekülatif Dönüş” olarak adlandırılan eğilimin tarihsel bağlamını sunar. 2000'lerin başında Manuel DeLanda ve Graham Harman'ın eserleriyle güç kazanan bu yönelim, 2007'de Londra Goldsmiths College'taki ilk “Spekülatif Realizm” toplantısıyla örgütlü bir kimlik kazanmış, Quentin Meillassoux, Ray Brassier ve Iain Hamilton Grant gibi isimleri bir araya getirmiştir. Zamanla “Spekülatif Realizm” başlığı terk edilmiş; Bruno Latour, Ian Bogost, Levi R. Bryant ve Graham Harman'ın öncülüğünde “nesne yönelimli ontoloji”ye yönelinmiştir. Bkz. Levi Bryant, Nick Srnicek ve Graham Harman (eds.), *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism* (Melbourne: re.press, 2011). DeLanda ile Harman'ın 2017 yılında gerçekçilik üzerine yaptıkları nehir söyleşiyi içeren *Gerçekçiliğin Yükselişi*'nde, Harman da Yeni Ontolojiler'in kısa bir tarihçesini verir. Bkz. Manuel DeLanda ve Graham Harman, *Gerçekçiliğin Yükselişi*, Çev. Hakan Yücefer ve Hakan Atay (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2024), 11 vd.

⁷ Nesne Yönelimli Ontoloji, Türkçe literatürde kimi kaynaklarda kavramın İngilizce kısaltması, “OOO” ile kimi kaynaklarda “NEYO” veya “NYO” biçiminde kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Graham Harman'ın *Nesne Yönelimli Ontoloji* kitabının çevirmeni Oğuz

eksenindedir. Ontoloji temelli yeni ontolojiler, nesne, varlık ve ontolojik alanları ilişkilerden bağımsız olarak düşünürler. Temelde hepsi korelasyonculuk karşıtıdır. Ontolojinin epistemolojiden önce geldiğini ileri sürerler yani varlık, bilgiye göre önceliklidir.

İlişkisel ontoloji temelli yeni ontolojilerin felsefi kökenlerinde Spinoza (tek töz, duygulanım), A. N. Whitehead (süreç felsefesi), Gilles Deleuze (fark ontolojisi, çokluk, rizom ve oluş), Donna J. Haraway’ın (birlikte-oluş, çoklu türler, dolanıklık) etkilerini/mirasını görüyoruz. İlişkisel ontolojiler başlığı altında daha çok materyalizm ağırlıklı tartışmalar bulunur. Bu çalışmada, Yeni Materyalizm (*New Materialism*), Failî Realizm (*Agential Realism*),⁸ Yaşamsal Materyalizm (*Vital Materialism*), İnsan Sonrası (*Posthumanism*)⁹ yaklaşımları ile “Diğer Yeni Ontolojiler” başlığı altında ekofelsefeler, feminist yeni ontolojiler, yerli ontolojiler ve dijital ontolojilerden kısaca söz edilecektir. Ontoloji temelli yeni ontolojilerin aksine ilişkisel ontolojiler, varlığın ilişkiler, etkileşimler ve süreçler üzerinden kurulduğunu ileri sürerler. Madde artık etkin, canlı ve sürekli oluş halindedir. Onto-etik ve onto-politik iç içe girmiştir. Ancak temelde bu yaklaşımların çoğu, “ilişkisel ontolojiler” olarak geçseler de ontolojiyi ana düşünme zeminleri olarak almazlar. Zaten kabaca böyle bir ayrıma gidilebilmesinin nedeni de budur.

Karayemiş’in tercih ettiği “NYO” kısaltması esas alınmıştır. Bkz. Graham Harman, *Nesne Yönelimli Ontoloji*, Çev. Oğuz Karayemiş, (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2020).

⁸ Türkçe literatürde “faile dair/eyleyici gerçeklik” karşılığı da kullanılmaktadır. Bkz. Rick Dolphijn ve Iris van der Tuin (ed.), *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartografiler*, Çev. Esra Erdoğan (İstanbul: Yort Kitap, 2019), 18, 65 vd. Bu çalışmada, bazı Türkçe metinlerde kullanılan “Failî Realizm” karşılığı tercih edilmiştir. Örneğin: “Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Röportaj [1]”, Çev. Öznur Karakaş ve Evren Yurttaş, 2020, <https://terrabayt.com/dusunce/madde-hisseder-konusur-aci-ceker-arzular-ozler-ve-animsar-karen-barad-ile-roportaj-1/>, erişim: 25.05.2025.

⁹ Türkçe literatürde “posthumanism” kavramına farklı karşılıklar da önerilmektedir. Örneğin, Çağdaş Dedeoğlu “posthuman” için “insan Sonrası” (*after the human*) karşılığı yerine “insanötesi” (*beyond the human*) ve “posthumanism” için “insanötesicilik” karşılığını önermektedir. Dedeoğlu, Rosi Braidotti ile 2021 yılında yaptığı bir yazışmada, yazarın da bu çeviriyi benimsediğini ifade etmektedir. Bkz. Çağdaş Dedeoğlu, “İnsana Dair Her Şeyi İnsanın Ötesinde Düşünmek”, *Pasajlar*, Postümanizm Özel Sayısı, (3) 7 (2023): 14. Dedeoğlu’nun önerisi dikkate değer olmakla birlikte, Braidotti’nin Türkçedeki mevcut iki eserinin (*İnsan Sonrası* ve *İnsan Sonrası Bilgi*) bu çeviri tercihleriyle yayımlanmış olması nedeniyle, çalışmamızda da aynı kullanımın sürdürülmesi tercih edilmiştir. Bkz. Rosi Braidotti, *İnsan Sonrası*, Çev. Öznur Karakaş (İstanbul: Kolektif Kitap, 2015); Rosi Braidotti, *İnsan Sonrası Bilgi*, Çev. Eda Çaça, (İstanbul: Kolektif Kitap, 2021).

Elbette Yeni Ontolojiler burada ele alabildiklerimiz ya da değinebildiklerimizle sınırlı değildir ancak araştırmamız sonucunda görebildiğimiz kadarıyla temel tartışmaları yaratan, motive eden ve bir düşünceden (taraf ya da karşıt) yeni bir düşünce doğmasına yol açabilenler temel olarak bunlardır. Metodoloji olarak düşünürlerin, teorilerini ortaya koydukları temel eserler üzerinden gidilmesi, zorunlu olmadıkça ikincil literatüre başvurulmaması tercih edilmiştir.

I. Spekülatif Realizm (Ontoloji Temelli Yeni Ontolojiler)

Bu bölümde Quentin Meillassoux'un Spekülatif Realizm,¹⁰ Graham Harman'ın Nesne Yönelimli Ontoloji (NYO), Levi R. Bryant'ın Ontikoloji (*Onticology*), Timothy Morton'ın Hipernesne (*Hyperobject*) yaklaşımı temel olarak açıklanacaktır. Bunun dışında Maurizio Ferraris'in, gerçekliğin insan algısından ve sosyal yapılandırmalardan bağımsız olduğunu savunan "Yeni Realizm" (*New Realism*),¹¹ Markus Gabriel'in ontolojik çoğulculuğu destekleyen, varolanların birbirinden bağımsız anlam alanları içinde bulunduğunu ileri süren "Anlam Alanları" (*Fields of Sense*),¹² Tristan Garcia'nın, varlıkların hiyerarşik bir ontolojik düzenden çok, düz (*flat*) bir ontolojik düzlemde yer aldığını savunan "İçeriksel Ontoloji" (*Content Ontology*),¹³ Reza Negarestani'nin, akli ontolojik bir ilke olarak temellendiren "Rasyonalist Ontoloji" (*Rationalist Ontology*)¹⁴ ve Ray Brassier'in felsefenin görevinin hayatı olumlamak veya anlam üretmek değil,

¹⁰ Spekülatif Materyalizm, ilişkisellikten uzak ve mutlak temelli bir ontoloji modeline dayanmasına rağmen ilgili literatürde zaman zaman ilişkisellik temelli ontolojiler için kullanılan şemsiye kavram olan Yeni Materyalizm bağlamında da ele alınmaktadır. Bu durum, görünüşte kavramsal olarak yanıltıcı olabilir. Örneğin, *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartograflar*'de Rosi Braidotti, Manuel DeLanda ve Karen Barad'la birlikte Spekülatif Realizm'in öncülerinden biri olarak Quentin Meillassoux'la da bir söyleşi yapılmıştır. Kitapta bu söyleşi, Yeni Materyalizm tartışmalarına tarihsel ve kavramsal bir bağlamda dahil edilmekte; editörler söyleşinin ilk sorusunda bu tercihi gerekçelendirmektedir. Bkz. Dolphijn ve Van der Tuin, *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartograflar*, 97.

¹¹ Maurizio Ferraris, *Yeni Gerçekçilik Manifestosu*, Çev. Kemal Atakay (İstanbul: Kolektif Kitap, 2019). Ferraris'in postmodernizme ağır eleştiriler de getirdiği eseri, Graham Harman'ın sunuş yazısıyla yayımlanmıştır.

¹² Bkz. Markus Gabriel, *Fields of Sense: A New Realist Ontology*, Çev. Jason Barker, (New York: Columbia University Press, 2015).

¹³ Bkz. Tristan Garcia, *Form and Object: A Treatise on Things*, Çev. Jon Cogburn ve Mark Allan Ohm (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014).

¹⁴ Bkz. Reza Negarestani, *Intelligence and Spirit* (Falmouth/New York: Urbanomic/Sequence Press, 2018).

anlamların yokluğunu kavramsallaştırmak olduğunu savunan “Nihilist Spekülatif Materyalizm” (*Nihilist Speculative materialism*)¹⁵ yaklaşımları da literatürde öne çıkmaktadır. Çalışmanın kapsamı gereği bu yaklaşımlara ayrıntılı olarak değinilmeyecektir.

I.1. Spekülatif Materyalizm – Quentin Meillassoux

Quentin Meillassoux’un öncüsü olduğu Spekülatif Materyalizm’in ana tezi, geleneksel felsefenin “korelasyonizm” (*correlationism*) adı verilen epistemolojik sınırlandırmasını aşmaktır. Meillassoux 2006 yılında kaleme aldığı *Sonluluğun Sonrası*’nda (*After Finitude*) korelasyonu ve korelasyonculuğu şöyle tanımlar:

Sadece düşünce ve varlık arasındaki korelasyona erişimimiz vardır; bu terimlerden birine diğerinden yalıtık bir erişimimiz asla yoktur. Bu şekilde tanımladığımız korelasyonun aşılabilir karakterini savunan her türlü düşünce akımına bundan böyle korelasyonculuk (*corrélacionisme*) diyeceğiz.¹⁶

Korelasyoncu düşünce, öznel ve nesnel katmanlarını birbirlerinden bağımsız değerlendirmeye dayalı her türlü iddiayı yürürlükten kaldırmaya dayanır. Nesne, özneye ilişkisinden bağımsız biçimde “kendinde” kavranamayacağı gibi; öznenin de nesneye “zaten-hep içinde olduğu” ilişkiden ayrıca kavranamayacağını ileri sürer. Meillassoux’a göre Kant’a kadar felsefenin temel sorunu töz olarak görülmüş ancak Kant sonrası felsefeyi belirleyen de bu korelasyoncu döngü olmuştur¹⁷

Meillassoux, korelasyoncu döngüden kopma düşüncesinin temellerinden biri olarak “evveliyat” antinomisinden söz eder. Tarihlendirme biliminin gözden geçirilebilir hipotezlerle de olsa yeryüzü yaşamının tezahüründen önceki olayları, yani insan öncesini, Meillassoux’un ifadesiyle “evveliyat”ı içeren zamansal bir örgüyü yeniden inşa edebilmesini, modern bilimin “evveliyat”ı kapsamı olarak değerlendirir. Fiziksel evrenin bir zamanı olan bu zamanı “evveli zaman” olarak adlandırır. Evveliyat konusunu, korelasyonculuğun –yani anti-realizmin– temeli olarak görür. Asıl soru ise bir

¹⁵ Bkz. Ray Brassier, *Nihil Unbound Enlightenment and Extinction* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).

¹⁶ Quentin Meillassoux, *Sonluluğun Sonrası*, Çev. Kaan Kahveci (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 7.

¹⁷ Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, 7.

felsefenin hangi kesin şartlarda “evveliyat”a dair bilimin beyanlarına ve evveli zamana anlam verebileceğidir.¹⁸

Meillassoux, düşünce yokken neyin mevcut olduğunun nasıl düşünülebileceği sorusu üzerinden giderek –skeptik, transandantal, fenomenolojik ya da postmodern– herhangi bir anti-realizmin bir evveliyat beyanına anlam vermesinin çok zor olduğunu ileri sürer.

Kendi yaklaşımını ise Spekülatif Materyalizm olarak ortaya koyar. Genel olarak bir “mutlak”a ulaştığını ileri süren her düşünceyi “spekülatif” ve yeter neden ilkesiyle mutlak bir varolana ulaştığını öne süren her düşünceyi “metafizik” olarak nitelendirir. Tanımı gereği her metafiziğin spekülatif olmasına karşılık, kendi problemini her spekülasyonun metafizik olmadığını ortaya koymak olarak belirler. Buna bağlı olarak, her mutlağın dogmatik olmadığına, mutlakçı olmayan bir mutlaklaştırıcı düşüncenin tasavvur edilebileceğine inanır.¹⁹

Meillassoux’a göre spekülatif olmak isteyen her materyalizm iki şeyi savunmak zorundadır:

1. Düşünce zorunlu değildir yani bir şey düşünmeden de var olabilir.
2. Düşünce, düşünce yokken nelerin olması gerektiğini düşünebilir. (İnsan-öncesi ve evveliyat kavramları buna işaret eder.)²⁰

Spekülatif Materyalizm, verili bir gerçekliğin, bizim onu düşünüyor olmamızdan soyutlanarak düşünülebileceğine inanır.²¹ Korelasyoncu düşünce ise gerçekliğin “zaten-hep” bir varolana verilmiş olmasından soyutlanarak düşünülemeyeceği konusunda dirençlidir.

Meillassoux, bu antropolojik sınırı aşarak, insan zihninden bağımsız bir realizmin varlığını spekülatif olarak savunur. Ona göre felsefe, yalnızca insanın algısına indirgenmiş bir dünyayı değil, insan dışındaki nesnelerin bağımsızlığını ve gerçekliğini de düşünmek zorundadır. Bu yaklaşım, metafiziğin yeniden inşası anlamına gelir; yani varlığın temel yapısını, insanmerkezci sınırların ötesinde yeniden kavrama çabasıdır.

¹⁸ Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, 108-109.

¹⁹ Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, 47-48.

²⁰ Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, 48.

²¹ Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, 50.

Alain Badiou, *Sonluluğun Sonrası* için yazdığı önsözde Meillassoux’un Spekülatif Materyalizm’ini “eleştirinin eleştirisi” olarak değerlendirirken şu sözleri sarf eder: “Evet, mutlak mantıksal zorunluluk vardır. Evet, radikal olumsuzluk vardır. Evet, olanı düşünebiliriz ve bu düşünce hiç de kurucu olduğu varsayılan bir özneye bağlı değildir.”²²

1.2. Nesne Yönelimli Ontoloji – Graham Harman

Kant sonrası felsefeyle daha yerleşik hale gelen epistemolojik yaklaşımdan kopuşa işaret eden Nesne Yönelimli Ontoloji’nin (*Object-Oriented Ontology*, OOO; bundan sonra Türkçe NYO) temsilcisi Graham Harman’dır. NYO, her nesnenin kendine özgü bir varlığa sahip olduğunu ve insanların nesnelerle kurdukları ilişkiler dışında da nesnelerin var olduklarını savunur. Ontolojinin epistemolojiye indirgenmesini eleştiren ve “kendinde varlığın” araştırılmasını öneren NYO, insanı merkeze alan geleneksel felsefeyi, özellikle de Kantçı korelasyonculuğu reddeder ve bu anlamda Quentin Meillassoux’un Spekülatif Materyalizmi’yle yakınlık gösterir.

Harman’a göre, insan/insan-olmayan, doğal/kültürel, gerçek/kurgusal olmalarına bakılmaksızın tüm nesnelere eşit ilgi gösterilmelidir. Nesneler özellikleriyle özdeş değildir, onlarla gerilimli bir ilişkileri vardır ve tam da bu gerilim, dünyada gerçekleşen tüm değişimin sebebidir. Harman gerçek ve duysal nesneler olmak üzere iki tür nesne tanımlar. Gerçek nesneler, başka nesneler üzerinde etki gösterip göstermemelerinden bağımsız olarak var olurken, duysal nesneler yalnızca bazı gerçek nesnelerle ilişkili olarak var olurlar. Gerçek nesneler birbirleriyle doğrudan değil, dolaylı olarak, bir duysal nesnenin aracılığıyla ilişkilendirilir.²³ Harman, nesnelerin özelliklerini de gerçek ve duysal özellikler olarak ikiye ayırır. Bu iki tür nesne ve iki tür nitelik dört temel permütasyonla sonuçlanır. Bu dört temel permütasyon, aynı zamanda Harman’ın NYO’nun yöntemsel dayanaklarından biri olduğunu ifade ettiği, Martin Heidegger’in “dörtlü” (*Das Geviert/The Fourfold*) kavramından esinlenerek oluşturduğu yapıya işaret eder.²⁴

²² Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, xi.

²³ Harman, *Nesne Yönelimli Ontoloji*, 30.

²⁴ Harman, *Nesne Yönelimli Ontoloji*, 30. Heidegger “dörtlü” (*Das Geviert*) kavramını özellikle 1949 sonrası bazı metinlerinde ele alır. “Dörtlü”yü oluşturan öğeler –birbirinden

NYO'nun temel iddiası, nesnelerin birbirleriyle ilişkilerinde de karanlıkta kaldıklarıdır. Gerçek, kurgusal, doğal, yapay, insan ve insan-olmayan tüm nesnelerin karşılıklı bir özerklik içerisinde olduğu ve birbirleriyle, varsayımlarla anlaşılamayacak, açıklanması gereken özel biçimlerde ilişkiye girdikleri fikrini savunur. Bu savununun temel dayanağı Heidegger'den esinlenerek "tüm nesnelerin karşılıklı olarak birbirinden geri çekilmiş (*withdrawal*) oldukları"dır.²⁵ Nesneler birbirlerine doğrudan temas edemez.²⁶

Harman için "aşağı ya da yukarı yönde indirgenmesi mümkün olmayan, bileşenlerinin üstünde ve dünya üzerindeki toplam etkilerinin altında bir fazlalığa" sahip olan her şey nesnedir. NYO'da bir şeyin nesne olmasının kriteri, iki yönde de indirgenemez olmasıdır.²⁷

Harman da farklı nesne türlerinin farklı ontolojiler gerektirdiğini varsaymak yerine, "başlangıçta" bütün nesneleri aynı biçimde ele alan bir ontolojiye atıfta bulunur ve bu ontolojiyi "düz" (*flat*) ontoloji olarak tanımlar. Burada "başlangıçta" ifadesi önemlidir çünkü ilk aşamada düz bir ontoloji belirlemek, "olgunlaşmamış taksonomilerin felsefeye dışarıdan gizlice sokulmasını önler."²⁸ Yeni ontolojiler arasında Levi R. Bryant ve Manuel DeLanda da "düz ontoloji" yaklaşımını benimsemişlerdir.

1.3. Ontikoloji / Nesnelerin Demokrasisi – Levi R. Bryant

Nesne kavramının genellikle özneye karşıt, öznedenden bağımsız ve sabit, istikrarlı, değişmez olarak düşünülmesi, bu nedenle de olaylar ve süreçlerle karşılaştırılmaz olarak görülmesi yerleşik bir yaklaşımdır. Temelde Yeni Ontolojiler'in nesne yönelimli felsefesini benimseyen Levi R. Bryant, kendi

ayrılmaz ve varoluşsal nitelikte olan- "Dünya" (*Welt*), "Toprak" (*Erde*), "Ölümlüler" (*die Sterblichen*) ve "Tanrılar"dır (*die Götter*). Bkz. Martin Heidegger, "Die Sprache (1950)", *Gesamtausgabe –I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910-1976, Band 12 – Unterwegs zur Sprache* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1985), 7-30, özellikle 22.

²⁵ Harman'ın metninde geçen "geri çekilme" (*withdrawal*) kavramı, esinini Heidegger'in özellikle varlık ve hakikate ilişkin metinlerinde kullandığı "entziehen" fiilinden alır.

²⁶ Harman, *Nesne Yönelimli Ontoloji*, 32.

²⁷ Harman, *Nesne Yönelimli Ontoloji*, 60.

²⁸ Harman, *Nesne Yönelimli Ontoloji*, 63.

yönelimini “ontikoloji” (*onticology*) ve “nesnelerin demokrasi” (*democracy of objects*) kavramlarıyla ortaya koyar.²⁹

Bryant, nesnelerin varlığı ile nesnelere dair bilgimizi ayrı meseleler olarak görür. Nesnenin varlığını tartışmak için önce nesnenin bilinmesi, epistemolojinin veya bilgi sorularının öncelikli olması gerektiğini kabul eder. Ancak Bryant’ın iddiası, ontoloji sorularının epistemoloji sorularına indirgenemeyeceği ve ontoloji sorularının epistemoloji sorularından veya nesnelere erişimimizle ilgili sorulardan önce gelmesi gerektiği yönündedir. Çünkü bir nesnenin ne olduğu, o nesneye erişimimize indirgenemez. Bryant da Harman gibi nesnelerin “verili” (*given*) olduklarını kabul etmez. Dolayısıyla kendi konumunu ontolojik realizm olarak belirler³⁰

Ontolojik realizm, nesneler hakkındaki bilgimizle ilgili bir tez değildir, nesnelerin kendilerinin varlığıyla ilgilidir. Bu yaklaşım, dünyanın nesnelerden oluştuğunu, bu nesnelerin çeşitli olduklarını ve “zihin, dil, kültürel ve sosyal varlıklar ile galaksiler, taşlar, kuarklar, tardigradlar vb. gibi insanlardan bağımsız nesneleri” de içerdiğini savunur. Bu anlamda ontolojik realizm, nesneleri insanların inşa ettiği şeyler olarak ele almayı reddeder. Ayrıca “tüm nesnelerin birbirini tercüme ettiği doğru olsa da, tercüme edilen nesnelerin tercümelerine indirgenemez olduklarını” ileri sürer.³¹

Yeni ontolojilerin genelinde ileri sürüldüğü gibi, Bryant da günümüzde felsefede epistemolojinin sahip olduğu hegemonyadan kaynaklanan en önemli sorunun, felsefenin tamamen insanmerkezli bir referansa mahkûm edilmesi olduğunu ileri sürer. Bu durumu “ontolojik indirgemecilik” olarak nitelendirir³²

Bryant’a göre nesne, bir öznenin, temsilin veya kültürel bir söylemin bakışı için bir nesne olmayan, kendisi için bir nesnedir.³³ “Nesnelerin demokrasisi” ifadesi de bu nesne anlayışına dayanır. “Nesnelerin demokrasisi, tüm nesnelerin eşit muamele görmesi veya tüm nesnelerin insan işlerine katılması gerektiği yönündeki siyasi bir tez değildir. Nesnelerin demokrasisi, Bryant’ın da Ian Bogost’tan aktardığı gibi, ‘tüm nesnelerin eşit olarak var olduğu

²⁹ Levi. R. Bryant, *The Democracy of Objects*, (Ann Arbor: Open Humanities Press, University of Michigan Library, 2011), 20.

³⁰ Bryant, *The Democracy of Objects*, 18.

³¹ Bryant, *The Democracy of Objects*, 19.

³² Bryant, *The Democracy of Objects*, 19.

³³ Bryant, *The Democracy of Objects*, 19.

ancak eşit olarak var olmadığı' (*it equally exist while they do not exist equally*) yönündeki ontolojik tez"dir.³⁴

Temelde tüm nesnelerin eşit olmaları, hiçbir nesnenin bir başka nesne tarafından inşa edilmiş olarak alınmayacağı anlamına gelir. Eşit şekilde var olmamaları ise nesnelerin kolektiflere ya da bireşimlere daha az ya da daha çok (daha büyük ya da daha küçük vb.) katkıda bulundukları anlamını taşır. Bir başka açıdan, tüm nesnelerin eşit olması, bu anlayışta bir nesne olarak kabul edilen "özne" ya da "kültür" gibi salt epistemoloji temelli yaklaşımlarda ayrıcalıklı bir yeri haiz olan şeylerin, diğer nesnelerin temeli olarak görülmediklerine, var olan diğer nesneler gibi görüldüklerine işaret eder.³⁵

Bryant ise tek bir tür varlık olduğunu ileri sürer: Nesne. İnsan dışlanmaz ancak var olan nesneler arasında kendine özgü gücü ve kapasitesi olan bir nesne olarak görülür. Böylece insanın ayrıcalıklı statüsü kaldırılmış olur. Bryant'ın amacı, özneye ve ilişkiye indirgenmemiş bir realist ontoloji kurmaktır.³⁶

12

1.4 Hipernesneler – Timothy Morton

Timothy Morton da nesne yönelimli bir felsefi zeminde hareket eder. Ayrıca NYO'nun ekolojik çıkarımları üzerinden bir ekofelsefe yaklaşımı da ortaya koyar.³⁷

Morton'ın yeni ontolojilere yönelik katkılarından biri "hipernesne" (*hyperobject*) kavramıdır. Morton kavramı ilk kez *The Ecological Thought* [*Ekolojik Düşünce*] adlı kitabında "insanlara kıyasla zaman ve uzamda büyük oranda yayılmış olan şeylere atıfla" kullanır.³⁸ Örneğin bir kara delik, petrol yatağı, bir bölge, bir plastik poşet ya da bir kurallar toplamı gibi her şey hipernesne olabilir. Hipernesneler insan tarafından üretilip üretilmemeleri bir kriter olmaksızın, başka varlıklarla ilişkili olarak "hiper"dirler. Farklı türlerde olsalar da pek çok ortak özellikleri vardır. Başka varlıklarla ilişkilerinde

³⁴ Bryant, *The Democracy of Objects*, 19.

³⁵ Bryant, *The Democracy of Objects*, 19.

³⁶ Bryant, *The Democracy of Objects*, 20.

³⁷ Timothy Morton, *İnsan Türü – İnsan Olmayanlarla Dayanışma*, Çev. Duygu Dölek, (İstanbul: Profil Kitap, 2020); Timothy Morton, *Karanlık Ekoloji: Gelecekte Müşterek Yaşama Mantiği*, Öznur Karakaş, (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2025), 33.

³⁸ Timothy Morton, *The Ecological Thought*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2012.

“ağdalı”dırlar yani adeta onlara “yapışırılar”. Mekânsızdırlar; yani bir hipernesnenin herhangi bir “yerel tezahürü” dolaysız olarak o hipernesneye işaret etmez. Bilinen insan-ölçekli zamansallıktan farklı bir zamansallığa sahiptirler. Mesela hipernesneler olarak gezegenler “Gauss zamansallığı”na sahiptir. Görelilik kuramına göre uzay-zaman burgaçları oluştururlar. Zaman esnemesinden dolayı insanlara görünmez kalmalarını sağlayan bir “evre uzayı”nı işgal ederler. Etkilerini nesnelerarası ortaya koyarlar; yani nesnelerin estetik özellikleri arasındaki ilişkililikleri ihtiva eden bir uzayda saptanabilirler.³⁹

Hipernesnelerle ilgili problem, modernitenin belli ontolojik ve epistemolojik yaklaşımlarıyla çözülemez; bu, Morton’un temel düşüncelerinden biridir. Morton’a göre, hipernesnelerin yarattığı “buzdağı”, özgün ve etkili felsefi bir problemin görünür olmasını zorunlu kılar. Bir kitap olarak *Hipernesneler* de bu problemleri çözmeye yönelik bir girişimdir.⁴⁰ Morton’a göre aldığımız her karar hipernesnelerle ilişkilidir. Örneğin arabamızın kontağını çevirdiğimiz anda küresel ısınmayla ilişki içindeyizdir. Bu ilişkiler salt metinlerle de sınırlı değildir ve biz de hipernesnelerin arasında yer alırız. Morton, ontolojiyi hayati ve tartışmaya açık bir politik alan olarak görürken, kapitalizmin hipernesneleri ele almada uygun olup olmadığından şüphe duyar. Kaba düzeneğinin etkin değil de tepkisel olması nedeniyle, kapitalizmin onu ekolojik aciliyete değinmekten alıkoyan bir kusuru olduğunu ifade eder.⁴¹

II. Yeni Materyalizm (İlişkisellik Temelli Yeni Ontolojiler)

Bu bölümde, ilgili literatürde geçtiği biçimde,⁴² Yeni Materyalizm kavramı altında Karen Barad’ın Failî Realizm, Manuel DeLanda’nın Öbekleşme Teorisi, Rossi Braidotti’nin İnsan Sonrası (Posthümanizm) ve Jane Bennett’in Yaşamsal Materyalizm yaklaşımlarına yer verilecektir. Yeni Ontolojiler genelinde ilişkisel ontoloji temelli olanlar, oldukça geniş bir yer tutar ve çeşitlilik içerir. Burada bahsedilen yaklaşımlar dışında, yine ilişkisel ontoloji temelli olan ekofelsefeler veya ekolojik ontolojiler (bu başlık altında ayrıca yerli ontolojiler), feminist ontolojiler ile dijital ontolojiler de mevcuttur. Makalemizin sınırları

³⁹ Timothy Morton, *Hipernesneler*, Çev. Bilgi Demirtaş, (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2020), 16.

⁴⁰ Morton, *Hipernesneler*, 2020.

⁴¹ Morton, *Hipernesneler*, 38-39.

⁴² Dolphijn ve Iris van der Tuin, *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartografler*, 2019.

nedeniyle bunlardan “Diğer Yeni Ontolojiler” başlığı altında kısaca bahsedilecektir.

II.1 Failî Realizm – Karen Barad

Yeni Materyalizm şemsiyesi altındaki düşünürlerden biri, Karen Barad’dır. Barad da özne ve nesne, insan ve insan-olmayan ayrımlarının sorgulamaya açılması gerektiğini ileri sürer. Barad’ın en temel kavramlarından biri “iç-ilişkisel edim” (*intra-action*)⁴³ kavramıdır. Barad, bu kavramla özne ile nesne arasındaki sınırların deneysel süreçlerde oluştuğunu savunur. Özne önceden verili bir var olan değil, maddeyle, teknolojiyle ve bağlamla birlikte oluşan bir yapıdır. Dolayısıyla öznellik ilişkisel olarak belirlenir. İnsanla madde arasındaki sabit sınırlar geçersizleşir.⁴⁴

⁴³ “Intra-action” kavramının Türkçe karşılığı konusunda henüz bir kararsızlık vardır. Barad, *Meeting the Universe Halfway*’de kavramın “dolanık” (*entangled*) özelliklerin karşılıklı birbirini kurmasını ifade ettiğini ve “intra-action”ın, önceden bağımsız oldukları varsayılan iki varlığın ilişkisine işaret eden “interaction” kavramından farklı olduğunu söyler. Bkz. Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway – Quantum Physics and The Entanglement of Matter and Meaning*, Durham & Londra: Duke University Press, 2007), 53. “Intra-action” kavramının çıkış noktası, “interaction” kavramının taşıdığı “önceden var olan varlıkların birbirini etkilemesi” anlamının kırılması amacıyla. “Intra-action”, varlıkların, etkileşim içinde birlikte oluşması ve birbiri var etmesidir. Her ikisi de Latince kökenli “inter” ve “intra” kelimeleri arasındaki fark burada belirleyicidir. “Inter”, “karşılıklı” anlamına gelir. İki ya da daha fazla taraf “önceden zaten” vardır. “Intra” ise “içinde, içsel, dahilinde” anlamına gelir. “Intra” ile ifade edilen bir durumda “ayrı varlıklar arasında” değil, “aynı bütünün içinde gerçekleşen” bir oluşa işaret edilir. Bir başka ifadeyle, bağımsız varlıkların değil, içkin bir bütünlük içinde henüz ayrışmamış özelliklerin karşılıklı biçimlenmesidir söz konusu olan. Bu nedenle belki de “interaksiyon”un Türkçede bu biçimde kullanılmasına benzer biçimde kavram “intra-aksiyon” olarak da kullanılabilir. Böylece iki kavram arasındaki ilişki ve farklılık görünür kılınır.

Barad’la yapılan ve Türkçeye çevrilmiş bir söyleşide kavramın Türkçe karşılığı için “edim-içi ilişki” (“Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Röportaj [1]”); *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartograflar*’de “iç etkileşim”; McKenzie Wark’ın *Moleküler Kızıl-Antroposen Çağının Teorisi* adlı kitabında (Çev. Cemal Yardımcı, İstanbul: Metis Kitap, 2020) “eylem-içi etki” kullanılmıştır. Bu bilgileri Karen Barad’la yapılan bir başka söyleşiden edinmekteyiz. (“Hiçliğin Ölçütü Nedir?”, <https://terrabayt.com/dusunce/hicligin-olcutu-nedir/>). Bu söyleşinin çevirmenleri (Oğuz Karayemiş, Umut Kesikkulak ve Sanem Güvenç) söyleşiye düştükleri uzun ve açıklayıcı 6. Dipnot’ta “interaction” için “karşılıklı edim” ve “intra-action” için “iç-ilişkisel edim” önerisinde bulunuyorlar ve diğer çevirileri de yadsımıyorlar. Biz de kullandığımız kaynağa bağlı olarak bu son öneriyi benimsiyoruz.

⁴⁴ Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 139.

Aynı zamanda fizik profesörü olan Barad, Niels Bohr’un fiziksel düzenekleri sadece ölçüm araçları olarak değil, deneysel gerçekliğin kurucu unsurları olarak gördüğünü vurgular. Bu yaklaşım, gözlemci ile gözlenen arasındaki geleneksel ayrımı sarsar. Barad’a göre düzenekler (*apparatus*) pasif gözlem araçları değil, fenomenlerin üretiminde aktif rol alan katılımcılardır.⁴⁵ Fenomenler ise önceden var olan bağımsız varlıkların etkileşimlerinin basit sonuçları değildir; aksine, nesneler ile ölçüm düzeneklerinin ayrılmaz biçimde iç içe geçtiği (*entanglement*) süreçlerdir yani dolanıklık halindedirler.⁴⁶

Barad kuantum fiziğini epistemolojiyle ilişkilendirerek maddenin de bilginin üretiminde aktif bir rol oynadığı görüşünü geliştirir. Bu yaklaşımında, Donna Haraway’ın “konumlanmış bilgi” (*situated knowledges*) kavramını temel alır.⁴⁷ Ayrıca Haraway’ın “kısmi perspektif” (*partial perspective*), kurgubilim (*speculative fiction/SF*), “döngüsel etkileşim” (*diffraction*) gibi kavramlarından da yararlanır.

Barad, ilişkisel ontolojiyi merkeze alır ve varlığın her zaman ilişkiler içinde kurulduğu, maddenin de özne-oluş süreçlerine içkin olduğu görüşünü savunur. Maddeselliği, “daimi bir arzulama dinamizmi, tekrarlayıcı bir yeniden yapılandırma, enerji alan ve veren, hayat bulmuş ve hayat veren” olarak tanımlar. Ona göre hissetme, arzulama ve deneyimleme sadece insan bilincinin müstesna nitelikleri veya yetileri değildir; “madde hisseder, konuşur, acı çeker, arzular, özler ve anımsar.”⁴⁸ Bu yaklaşım doğrultusunda madde ve anlamın ayrılmaz biçimde kaynaştığını ve aralarındaki bağın koparılamaz olduğunu ileri

⁴⁵ Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 26.

⁴⁶ Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 33. “Dolanıklık” (*entanglement*) kavramı, Barad’ın Kuantum fiziğinden, dahası Niels Bohr’un kuantum dolanıklık teorisinden ödünç aldığı bir kavramdır. Kavram, kuantum bağlamında parçacıkların özelliklerinin birbirinden bağımsız tanımlanamayacağı anlamına gelirken, Barad’da varlıkların ontolojik olarak birbirine bağımlı oluşunu ifade eder. “Dolanık olmak, (*to be entangled*), ayrı varlıkların birleşmesi gibi sadece bir diğeri ile iç içe geçmek (*intertwined*) değil, bağımsız ve kendine yeten bir varoluştan yoksun olmaktır. Varoluş, bireysel bir mesele değildir.” Bkz. Barad, *Meeting the Halfway Universe*, ix, ayrıca Kısım I, Bölüm 2 ve Kısım III, Bölüm 7.

⁴⁷ Haraway, “konumlanmış bilgi” kavramını ilk kez 1988 tarihli aynı başlıklı makalesinde ortaya koyar. Bu çalışmada, bilginin bağlamsal, tarihsel ve toplumsal olarak konumlandığını; nesnelliğin ise ancak kısmi ve yerleşik perspektifler aracılığıyla mümkün olabileceğini savunur. Bkz. Donna Haraway, “Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, *Feminist Studies*, 14(3) (1988): 575-599.

⁴⁸ Barad, “Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Röportaj [1]”.

sürer. Maddeleşmeyi (*mattearing*) hem ontolojik (varlık) hem epistemolojik (anlam) boyutları olan bir süreç olarak kavrar.⁴⁹

Barad'ın yaklaşımında, Failî Realizm (*Agential Realism*) temelinde madde, iç-ilişkisel edim (*intra-action*) aracılığıyla dünyanın dinamik bir ifadesi/eklemlenmesi olarak görülür. İnsan bedenleri de dahil tüm cisimler, dünyanın yinelemeli, iç-ilişkisel ediminde (edimselliğinde) maddeleşir (*mattearing*)/mesele haline gelir.⁵⁰ Sınırlar, özellikler ve anlamlar, maddeleşmenin iç-ilişkisel edimi üzerinden diferansiyel olarak icra edilir. Farklılaşma, kökten dışsallıklarla değil, daha ziyade “failî ayrılabilirlik” olarak adlandırılan bir durumla ilgilidir. Bir diğer deyişle farklılaşma, ötekileştirme veya ayırmayla değil, aksine bağlantılar, bağlılıklar ve ağların kurulmasıyla ilişkilidir. Maddeselliğin doğası bizzat “dolanıklık”tır.⁵¹

Fizik ile siyasetin her zaman iç içe, “dolanık” olduğu, Barad'ın bir başka iddiasıdır. Yaklaşımını ortaya koyarken feminist, kuir, postkolonyal, dekolonyal ve eleştirel ırk kuramı gibi eleştirel ve siyasal kuramlardan yararlanarak kendine özgü bir kuantum fiziği yorumu sunar.⁵²

Bilim felsefesinin geleneksel ayrımlarına –ontoloji (Var olan nedir?), epistemoloji (Nasıl biliriz?) ve etik (Ne/nasıl yapmalıyız?)– karşılık ontoloji, epistemoloji ve etiğin ayrılmaz olduğunu düşünür. Bu düşünce temelinde bir “etik-ontoepistemoloji” (*ontoepistemology*) önerir. Ontoloji, epistemoloji ve etiği yani varoluş, bilgi ve eylem meselelerini birlikte düşünme tarzı, ona göre, zaten hep etik bir mesele olan dünyaya yönelmektedir. Epistemolojinin ontolojiden ayrılmasını insan, insan dışı, özne ve nesne, zihin ve beden ve benzeri ikilikler arasında içsel bir fark olduğunu varsayan bir metafiziğin yansıması olarak değerlendirir.⁵³ Örneğin bir atomun varlığı (ontoloji), nasıl gözlemlendiği (epistemoloji) ve gözlemin sonuçları (etik) birbirinden ayrılmaz niteliktedir. Buna bağlı olarak atom bombası, bilgi (kuantum fiziği), varlık (madde) ve etik

⁴⁹ Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 3.

⁵⁰ Maddeleşme (*mattearing*) hem fiziksel anlamda “madde haline gelme”yi hem “önem kazanma” ya da “mesele olma”yı ifade eder. Bu çift anlamlılık, Barad'ın fizik ile etik arasındaki sınırları yıkma çabasını temellendiren unsurlardan biridir.

⁵¹ Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 139.

⁵² Karen Barad, “Eleştiri Üzerine”, Çev. Öznur Karakaş, 2022. <https://terrabayt.com/dusunce/elestiri-uzerine/>, erişim: 25.05.2025.

⁵³ Barad, “Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Röportaj [1]”; Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 185.

(şehirlerin yok oluşu) açısından birlikte düşünülmelidir. Bilimsel bilgi hiçbir biçimde değerlerden bağımsız değildir.

II.2. Öbekleşme Teorisi – Manuel DeLanda

Manuel DeLanda’nın ileri sürdüğü Öbekleşme Teorisi’ne (*Assemblage Theory*) göre varlıklar, farklı parçaların geçici ve bağlamsal bir araya gelişleriyle oluşur. Burada sabit özler yerine, ilişkisel ve dinamik yapıların ontolojisi söz konusudur. Ontolojinin konusu artık birey değil, bileşimsel sistemdir.

DeLanda, Deleuze ve Guattari’nin *Bin Yayla*’da dile getirdikleri ama tam bir teori olarak ortaya koymadıkları, yine de öbekleşmelerin niteliklerine dair önerdikleri “ifade” ya da “yerli yurtlulaşma” gibi temel kavramları geliştirerek kendi gerçekçi toplum felsefesini oluşturur.⁵⁴ DeLanda, Deleuze’ün öbekleşmelere ve kendi tarihsel kimliklerini yaratıp istikrarlı kılan süreçlere ilişkin oluşturduğu kuramdan yola çıkar. Deleuze, heterojen parçalardan oluşan bu kuramı çok çeşitli bütünlere uygulamayı amaçlamıştır. Atomları, molekülleri, biyolojik organizmaları, türleri, ekosistemleri de içerecek genişlik ve çeşitlilikte birçok varlığı öbekleşmeler biçiminde değerlendirmiş ve tarihsel süreçlerin ürünü olan varlıklar olarak kabul etmiştir. DeLanda da “tarihsel” terimini sadece insanın tarihi olarak algılamaz, kavramı kozmolojik ve evrimsel tarihi içerecek biçimde kullanır. Yaklaşımını gerçekçi olarak nitelerken, birçok yeni ontolojide ortak bir nokta olarak da beliren “doğa/kültür ayrımı”nı aşmayı esas alır.⁵⁵

Özlere karşı çıkmak, Yeni Ontolojiler’in kimileri için başat bir niteliktir. DeLanda, özlere ihtiyaç olmadığını ve böylece toplumsal gerçekçiliğin bir kusuru olarak kabul ettiği “özlerin varoluşuna yönelik ontolojik sadakati” de savuşturma imkânı yakaladığını ileri sürer.⁵⁶ Mikro, makro ve yarı indirgemeci yaklaşımlara karşılık Öbekleşme Teorisi’nin hem bu yaklaşımların hem bunların dışında kalanların katkılarını tespit ederek bağlantıların etrafıca açıklanabileceği bir çerçeve sunabileceğini söyler.⁵⁷ Çünkü özellikleri parçalar arasındaki etkileşimden doğan bütünlükler olmak olan öbekleşmelerin, “ara varlıkların”

⁵⁴ Bölümlere dağılmış halde olsa da bkz. Deleuze, Gilles ve Felix Guattari, *Bin Yayla – Kapitalizm ve Şizofreni 2*, Çev. Emre Sünter, (İstanbul: Norgunk Yayınları), 2024.

⁵⁵ DeLanda, *Yeni Bir Toplum Felsefesi*, 10.

⁵⁶ DeLanda, *Yeni Bir Toplum Felsefesi*, 12.

⁵⁷ DeLanda ve Harman, *Gerçekçiliğin Yükselişi*, 13-14.

herhangi birini modellemede kullanılabileceğini ileri sürer. Kişiler arası ağlar ve kurumsal örgütlenmeler, “insanların öbekleşmeleri” iken, toplumsal adalet hareketleri, ağ biçimli toplulukların öbekleşmeleridir. Merkezi hükümetler, birtakım örgütlenmelerin öbekleşmeleri; şehirler, bina ve caddelerden madde ve enerji akışları için yapılan iletim hatlarına dek çeşitli altyapı bileşenlerinin yanı sıra insanların, ağların ve örgütlenmelerin öbekleşmeleridir. Ulus-devletlerse, şehirlerin, şehirlerle örgütlendirilmiş coğrafi bölgelerin ve bunun gibi birkaç bölgenin oluşturduğu eyaletlerin öbekleşmeleridir.⁵⁸

Genel olarak da DeLanda’nın yapmak istediği, mikro ile makro alanlar arasındaki unutulmuş bölgenin karmaşıklığının kavranmasına yönelik, esas olarak “yukarıya doğru hareket eden” bir yol çizmek, mikro-makro sorununun ara ölçek düzeylerinde faaliyet gösteren toplumsal varlıkların ontolojik bakımdan açıklanmasıdır. DeLanda, “toplumsal varlıklar”ı hem özellikleri hem kapasiteleriyle yani diğer toplumsal varlıklarla etkileşime girdiklerinde yapabilecekleriyle tanımlar ancak çalışmasının tam bir ontolojik çerçeve ve açıklama içermediğini de dile getirir.⁵⁹

18

II.3. İnsan Sonrası – Rosi Braidotti

Yeni Ontolojiler şemsiyesi altındaki bazı yaklaşımlar epistemoloji temellidir. Rosi Braidotti’nin ağırlıklı çalışmaları İnsan Sonrası (*Posthumanism*) ve insan sonrası bilgi üzerinedir.

Braidotti’ye göre kimin veya neyin insan olduğu, günümüzde ancak insan sonrası ve insan-olmayanlara ilişkin boyutlar da işin içine katılarak anlaşılabilir. Braidotti’nin insan sonrası ile kastettiği hem insanın mevcut durumunun tarihsel bir işaretçisi hem kuramsal bir figürasyonudur. Braidotti kavramı ilk kez, 2013 yılında kaleme aldığı *İnsan Sonrası* adlı kitabında sistematik olarak tanıtmıştır.⁶⁰ İnsan-sonrası durum, ileri kapitalizm ekonomisinin içinde posthümanizm ile insanmerkezcilik sonrasının yakınsaması olarak tanımlanır. Kuramsal olarak ise ileri teknolojiye gelişmeler, iklim

⁵⁸ DeLanda ve Harman, *Gerçekçiliğin Yükselişi*, 14-15.

⁵⁹ DeLanda ve Harman, *Gerçekçiliğin Yükselişi*, 17.

⁶⁰ Braidotti, *İnsan Sonrası*, 2015.

değişikliği ve kapitalizmle ortaya çıkan mutasyonların hem maddi hem söylemsel tezahürlerinin araştırılmasına imkân tanıyan bir yön bulma aracıdır.⁶¹

Braidotti, robotbilim, yapay zekâ, nanoteknoloji, biyoteknoloji ve şeylerin interneti gibi yeni teknolojik kavramları ortaya çıkaran Dördüncü Endüstriyel Devrim'i, dijital, fiziksel ve biyolojik sınırların bulanıklaşması olarak yorumlar. Bu devrime eşlik eden bir “Altıncı Yok Oluş”tan da söz eder. Altıncı Yok Oluş, “mevcut jeolojik dönemde insan etkinliğinin bir sonucu olarak türlerin yok oluşu”nu ifade eder. Braidotti, bu durumda insanın konumunu birbirine paralel gibi görünen ileri kapitalizmdeki sistemsel hızlanma ile iklim değişikliğindeki muazzam hızlanmanın kesişim noktasına yerleştirir. Her iki hızlanmanın gerisinde de ileri boyutlarda teknolojik müdahale ve teknolojik aletlerle kurulan yakınlık bulunur. Bu “yakınsama”, “gezegensel ve çok ölçeklidir”. Toplumsal ve çevresel ekolojileri, bireylerin ruhsal alanlarını ve diğer insanlarla ortak duygusal alanı da etkiler. Braidotti bu çelişkileri hem entelektüel hem duygulanımları dikkate alarak irdelemeyi hedef alır ve bunu olumlu bir tavırla yapmayı esas olarak belirler.⁶²

Birçok farklı görüşün aksine, Braidotti insan sonrası durumu bir kriz hatta yok oluş emaresi olarak almak yerine, zengin ve karmaşık bir tarihsel geçişin alametifarikası olarak görmeyi amaçlar. Yukarıda bahsettiğimiz “olumlu tavır” bu yaklaşıma da işaret eder. Braidotti, kendi amacını daha net bir ifade ile şöyle izah eder:

İnsan sonrası gerçek yaşam koşullarına dayandırmak; alternatif insan sonrası özne oluşumlarını saptamak; hızla büyüyen insan sonrası bilgi üretim hacmini değerlendirmek ve insan sonrası düşünen özneler ile onların bilgisini olumlayıcı bir etik çerçevesine yerleştirmek.⁶³

Bu temel amaç doğrultusunda, insan sonrası yakınsamanın kuramsal ve duygusal boyutlarını, neyin insan sonrası sayıldığını ve ortaya çıkan insan sonrası öznellik modellerini, insan sonrası bilgi üretiminin avantajlarını değerlendirir. Eleştirel beşeri bilimlerin yükselişine yönelik bir incelemeyle, onları bilişsel kapitalizmin değişen çerçevesine yerleştirme girişiminde bulunur. Sonraki aşamada insan sonrası düşüncenin mevcut modellerini analiz eder ve somut pratikler üzerinden bu modelleri değerlendirir. Son olarak olumlayıcı bir

⁶¹ Braidotti, *İnsan Sonrası Bilgi*, 12.

⁶² Braidotti, *İnsan Sonrası Bilgi*, 13.

⁶³ Braidotti, *İnsan Sonrası Bilgi*, 15.

etik ve bu etiğin gerektirdiği uzamsal ve zamansal ölçek değişimlerini ele alır. Braidotti'nin son derece olumlu yaklaşımı, insan sonrası yakınsamanın duygulanımsal yönüne bir geri dönüş ve insan sonrası direnişin "sonsuz potansiyeli ve yaşamın tüketilemez mahiyeti" ile tamamlanır.⁶⁴

II.4. Yaşamsal Materyalizm – Jane Bennett

Yeni Materyalizm'in önerilen yaklaşımlarından biri de Yaşamsal Materyalizm'dir. Kavramın üreticisi Jane Bennett, Öbekleşme Teorisi ile materyalist ontolojinin kesişiminde yer alan kendi yaklaşımını hem felsefi hem siyasi bir proje olarak niteler. Düşüncelerini temel olarak *Canlı Madde – Şeylerin Politik Ekolojisi* (*Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*) adlı kitabında ortaya koyar.⁶⁵

Yeni ontolojilerin genel yaklaşımlarından biri, klasik özne-nesne modelinde "madde"nin nesnenin altında yer alması, insanın kastedildiği özneye atfedilen "canlı" olma özelliğine karşılık, "cansız" olarak nitelenmesine karşı çıkılmasıdır. Bu klasik yaklaşımlara göre dünya genellikle cansızlar yani maddeler ile canlılardan oluşur. Bennett "yaşam" ve "madde"nin ayrı taraflar olarak görülmesine itiraz ederek bu iki kavramı yeniden ilişkilendirir; bu yaklaşımını da Yaşamsal Materyalizm olarak tanımlar. Canlı madde fikri genel olarak felsefede baskın bir eğilim kazanmamışsa da Spinoza, Nietzsche, H. D. Thoreau, Charles Darwin, Theodor W. Adorno, Gilles Deleuze, Henri Bergson ve Hans Driesch bu konuyu ele almışlardır. Bennett de bu düşünürlerin görüşlerinden yararlanarak canlı maddenin tarihini yazmaya girişir. Felsefi projesi bu iken, siyasi projesi "canlı madde ve yaşam dolu şeylerle daha akıllı ve sürdürülebilir etkileşimleri teşvik etmek"tir. İnsanların arasında veya yanı başlarında, işleyen canlı bir maddesellik bulunduğunu ileri sürer. Canlılık ile kastedilen, "şeylerin –yiyeceklerin, emtianın, fırtınaların, metallerin– yalnızca insanların irade ve tasarımlarını engelleme ya da bloke etme kapasitesi değil; aynı zamanda kendi yörüngeleri, eğilimleri ya da meyilleri olan yarı failer" ya da güçler olarak hareket etme kapasitesidir.⁶⁶

⁶⁴ Braidotti, *İnsan Sonrası Bilgi*, 16.

⁶⁵ Jane Bennett, *Canlı Madde: Şeylerin Politik Ekolojisi*, Çev. Başak Ağın, (İstanbul: Akademim Yayıncılık, 2023).

⁶⁶ Bennett, *Canlı Madde*, 9-10.

İlk kez Bruno Latour’un Aktör-Ağ Teorisi (*Actor-Network Theory* – ANT) kapsamında kullandığı ve önerdiği “eyleyen” (*actant*) kavramını, Bennett de benimser ve yoğun biçimde kullanır.⁶⁷ “Eyleyen”, insani ya da insan-olmayan bir eylem kaynağıdır. “Etkinliği olan, bir şeyler *yapabilen*, fark yaratmak, etkiler üretmek, olayların gidişatını değiştirmek için yeterli tutarlılığa sahip bir şey”dir. “Bir denemede başka bir varlığı değiştiren herhangi bir varlıktır”. Verili değildir yani eylemden önce varsayılmaz, “yeterliliği kendi performansından çıkarılan” (*proto-actant*) bir şeydir.⁶⁸

Bennett, felsefi projesini şöyle izah eder: İlki, canlı maddenin pozitif bir ontolojisini resmetmek ve bunu yaparken kabul edilmiş faillik, eylem ve özgürlük kavramlarını “bazen kırılma noktasına kadar” esnetmek. İkincisi, insan bedenlerinde maddesel yaşamsallığa estetik-duygusal bir açıklık uyandırmak için yaşam/madde, insan/hayvan, irade/kararlılık ve organik/inorganik gibi onto-teolojik ikilikleri dağıtmak ve son olarak, insan olmayan eyleyenlerin katkılarını daha iyi açıklayabilecek bir siyasi analiz tarzı ortaya koymak. Projenin bir diğer yönü ise “etik ilkelerin onaylanmasından, etik davranışların fiilen uygulanmasına taşınmasıdır.”⁶⁹

Bennett ayrıca yaşamsal bir materyalizmin ekolojik karakterde olduğunu ileri sürer. Kendi materyalizmini “Hegel-Marx-Adorno” hattının materyalizminden çok, Demokritos-Epikouros-Spinoza-Diderot-Deleuze” hattının materyalizmine konumlandırır.⁷⁰

III. Diğer Yeni Ontolojiler

Ekofelsefeler; Isabelle Stengers, James E. Lovelock, Lynn Margulis, Timothy Morton gibi düşünürler bu alanda farklı teoriler üretmişlerdir.

⁶⁷ Bruno Latour, Algirdas J. Greimas’ın göstergebiliminden uyarladığı “eyleyen” (*actant*) terimini, hem tiyatro kökenli temsil fikrini çağrıştıran “aktör” (*actor*) kavramından hem özerklik ve bilinç varsayan “fail” (*agent*) kavramından ayırır. “Eyleyen”, niyet veya bilinç aranmaksızın etkide bulunma kapasitesine sahip tüm unsurları (insan, nesne, teknoloji, süreç vb.) kapsar. Bkz. Bruno Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama – Aktör-Ağ Teorisine Giriş*, Çev. Nüvit Bingöl (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2021), 81-82. Buna rağmen teorisinin adı “Aktör-Ağ Teorisi” olarak kalmıştır; Latour, bunun bir tür “tarihsel kaza” ve hatta “kötü bir isim” olduğunu, ancak kavramın yaygınlık kazanması ve ironi değeri nedeniyle değiştirilmediğini belirtir (Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama*, 23-24).

⁶⁸ Bennett, *Canlı Madde*, 13.

⁶⁹ Bennett, *Canlı Madde*, 13, 15.

⁷⁰ Bennett, *Canlı Madde*, 17.

Ekofelsefe toprak, su, hava gibi doğal unsurların “yaşam üretici aktörler” olduklarını ileri sürer. İnsan eliyle ve teknolojinin de desteğiyle doğaya verilen zarara karşılık, örneğin Gaia⁷¹ sadece bir madde yığını olarak değil “duyarlı bir dünya organizması” olarak görülür.⁷² Stengers, “elimine edici/eleyici materyalizm”e (*eliminativist materialism*) karşılık, dünyanın çeşitliğinin tek bir düzleme indirilmediği, birden fazla varlık ve düzey arasındaki mücadeleye dayanan kompleks bir materyalizm önerir.⁷³

Feminist ontolojiler; 1990’ların ortalarından itibaren Yeni Materyalizm ve ilişkisel ontolojilerle gelişen ontolojilerdir. Çoğu zaman ekofelsefelerle doğal olarak iç içedir. Karen Barad, Jane Bennett, Rosi Braidotti isimleri bu bağlamda sayılabilir. Hem ilişkisel ontolojiler hem belirttiğimiz isimler için etkili bir figür olarak Donna Haraway’i de anmak gerekir.

Dijital Ontolojiler; Dijital Çağ’da madde artık sadece fiziksel bir yapı olarak değil, veriye dönüşebilir, kodlanabilir ve yeniden üretilebilir bir yapı olarak görülür. Temelinde, Bernard Stiegler, Gilbert Simondon gibi düşünürlerin⁷⁴ şekillendirdiği Teknoloji Felsefesi olsa da Dijital Ontolojiler, Yeni Ontolojiler bağlamında özgün ve ayrı bir konuma sahiptir. Bu alanda Alexander Galloway’in “Protokol Özne” (*protokol subject*), Tiziana Terranova’nın “Bilişsel Kapitalizm” (*cognitive capitalism*), Luciana Parisi’nin “Algoritmik Varlık” (*algorithmic being*) ve Yuk Hui’nin “Kozmoteknoloji” (*cosmotechnics*) gibi

⁷¹ Burada, James E. Lovelock’un Gaia Hipotezi’ne (*Gaia Hypothesis*) gönderme yapılmaktadır. Lovelock, Gaia Hipotezi’ni ilk kez 1972 tarihli bir makalesinde ortaya koymuştur. Bkz. James E. Lovelock, “Gaia as Seen Through the Atmosphere”, *Atmospheric Environment* 6 (8): 579-580. Hipotezini bütünlüklü biçimde ise 1979’da yayımladığı bir eserinde açıklamıştır. Bkz. James Lovelock, *Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış*, Çev. Ozan Karakaş (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017). Kitapta Gaia’yı kendi kendini düzenleyen, canlı bir sistem olarak tanımlamıştır. Lovelock’un yaklaşımı, sonraki yıllarda hem bilim dünyasında hem popüler kültürde geniş yankı bulmuş, Yeni Ontolojiler bağlamında sıklıkla başvuru bir kaynak olmuştur.

⁷² Isabelle Stengers, *In Catastrophic Times: Resisting the Coming Barbarism*, Çev. Andrew Goffey, (Open Humanities Press – Meson Press), 2015, 58.

⁷³ Bryant, Srnicek ve Harman (Eds.), *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, 15.

⁷⁴ Yeni Ontolojiler’in önemli esin kaynaklarından olan bu iki düşünürle ilgili, yakın tarihte Türkçe literatüre kazandırılan iki eser için bkz. Emre Şan, *Teknoloji Felsefesi – Yazı, Bellek, Dikkat* (Çanakkale: Akademim Yayınları, 2024); Hüsamettin Çetinkaya, *Gilbert Simondon – Bireyleşme Felsefesi* (Çanakkale: Akademim Yayınları, 2024).

kavramları dikkat çeker.⁷⁵ Ancak burada, kapsamlı ve güncel yaklaşımları nedeniyle sadece Yuk Hui’nin görüşleri ele alınacaktır.

Yuk Hui, maddeyi hem bilgisel hem algoritmik bir varlık olarak tanımlar. Hui’nin temel meselesi, teknolojiyi sadece kültürel ve araçsal bir fenomen olarak değil, doğrudan varlıkla ilişkili bir olgu olarak kavramsallaştırmaktır. Batı metafiziğinin evrenselcilik eğilimine karşı, farklı kültürel kozmolojilerle iç içe geçmiş teknik anlayışları işaret ederek “kozmoteknik” kavramını geliştirmiştir.⁷⁶

Yeni Materyalizm’in öne çıkardığı hız, akış, zaman dışılık gibi kavramlara eleştirel yaklaşan Hui, insan-merkezli deneyimlerin artık zaman ve yön duygusunu yitirdiği düşüncesini, Spekülatif Realizm ve İnsan Sonrası yaklaşımları ile paylaşır. Dijital varlıkların sürekli “yenilik” vaat etmesi, nesne ontolojisi açısından problematik bir konudur; çünkü yeni olanın kendisi, eskiyi görünmez kılarak “varlıkta süreklilik” fikrini bozar. Hui’nin dijital nesnelere ilişkin ontolojik eleştirisi, Yeni Ontolojiler içindeki, dijitalleşmenin ontolojik etkilerini anlamaya çalışan “dijital varlık kipleri” tartışmasına doğrudan katkı sağlar.⁷⁷

Hui, teknolojinin anlaşılmasının artık sadece kültürel bir eleştiri düzlemine indirgenemeyeceğini, teknolojinin kültürden geleneksel olarak dışlanmasının sorgulanması gerektiğini ileri sürer.⁷⁸ Dijital dünya, sahte/yalancı değil, aksine maddi etkiler doğuran bir gerçekliktir. Örneğin dijital ortamda

⁷⁵ Alexander Galloway, teknik bir standart olan “protokol”ü dağıtık ağlarda “eyleyen özne” (*protocol subject*) olarak konumlandırır. Ona göre protokoller, yatay bilgi dağılımı ile dikey düzenlemeler arasındaki gerilimden çok, güç ve kontrol mekanizmaları olarak işlev görür. Bkz. Alexander R. Galloway, *Protocol: How Control Exists after Decentralization* (Cambridge, MA: MIT Press, 2004).

Tiziana Terranova, “Bilişsel Kapitalizm” (*cognitive capitalism*) kavramı ile kullanıcıların ücretsiz emeğine dayanan dijital ekonominin yapısını tanımlar. Bkz. Tiziana Terranova, *Network Culture: Politics for the Information Age* (London: Pluto Press, 2004). Ayrıca ağ kültüründe yeni bilişim ve iletişim teknolojilerinin toplumsal ve siyasal yansımalarını ele aldığı bir diğer çalışması için bkz. Tiziana Terranova, *Ağ Kültürü: Enformasyon Çağında Siyaset*, Çev. Ezgi Kaya (İstanbul: Ütopya Kitabevi, 2020).

Luciana Parisi, “Algoritmik Varlık” (*algorithmic being*) kavramı ile algoritmaların yalnızca insan tarafından yazılmış ve yönetilen araçlar olmadığını, kendi başlarına öngörülemeyen estetik, mekânsal ve düşünsel sonuçlar üretebilen yaratıcı süreçler olduğunu savunur. Bkz. Luciana Parisi, *Contagious Architecture: Computation, Aesthetics and Space* (Cambridge, MA: MIT Press, 2013).

⁷⁶ Yuk Hui, *The Question Concerning Technology in China: An Essay in Cosmotekniks*, (London: Urbanomic / Sequence Press, 2016), 47.

⁷⁷ Hui, *The Question Concerning Technology in China*, 47.

⁷⁸ Hui, *The Question Concerning Technology in China*, 47-48.

yapılan işlemler (kredi kartı bilgisi verme vs.) “gerçek dünyadaki” etkilerle örülüdür. Hui, ayrıca “Bluetooth, Wi-Fi, GPS” gibi “konumlandırıcı teknolojiler”le⁷⁹ dijital nesnelerin artık sadece “sanal” olmadıklarını, mekânsal bağlamlarla yakından ilişkili ontolojik varlıklara dönüştüklerini söyler. Dijital ve fiziksel dünya, ayrı kutuplar olmaktan çıkarak iç içe geçmiştir.⁸⁰

Hui’nin bu görüşü, Spekülatif Realizm’e benzer biçimde, sanal ile gerçeklik arasındaki ilişkinin çözüldüğü düşüncesini paylaşır, dijital ortamlar da gerçekliğin bir düzlemi olarak ele alınır. Yeni Materyalizm’in benimsediği gibi, dijital teknolojiler de maddi etkilere sahip, içinde yer aldıkları bağlama duyarlı aktörler olarak konumlandırılır. Bu bakış açılarıyla Hui’nin yaklaşımı da doğa/kültür, insan/teknoloji, sanal/gerçek ikiliklerine karşı çıkarak, temelde daha ilişkisel ve ağsal bir varlık anlayışı sergiler. Veri ile üst veriyi, bilgi olarak değil de maddi oluşumlar biçiminde ele alışı, veriye yeni bir ontolojik statü kazandırdığı gibi, verinin ağlar aracılığıyla maddileşmesi de Yeni Materyalizm’le örtüşür. Verinin artık insan algısına indirgenmemesi, üretimi ve aktarımı, makineler arasındaki iletişim, İnsan Sonrası yaklaşımda olduğu gibi, insanmerkezli bilişsel sistemlerin ötesinde işleyen bir öznellik/nesnellik düzlemi yaratmış olur. Dijital nesneler, kendi öznelliklerinden bağımsız biçimde birbirleriyle ilişki kuran ve kendi varlık kiplerine sahip “nesne”lerdir; sadece anlam taşımakla kalmayan, etken de olabilen teknik varlıklar olarak Spekülatif Realizm’in ve NYO’nun nesne anlayışıyla da benzerlik gösterirler.⁸¹

Sonuç

Bu çalışmada metnin ana bölümlerinde adları ayrıntılı olarak ele alınan yaklaşımların, hem ortak yönlerini hem ayrışan özelliklerini inceleyerek Yeni Ontolojiler’in felsefi bir kartografisinin oluşturulması ve ilgili tartışma konularının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Tespitlerimiz, bu ontolojilerin temel olarak iki ana ekseninde sınıflandırılabilceğini göstermektedir: Biri ontoloji temelli yaklaşımlar, diğeri ilişkisel temelli yaklaşımlar. Diğer bir perspektiften bakıldığında, ontoloji temelli yaklaşımların çoğunlukla (yeni) realizmin farklı

⁷⁹ Bu ifade, yukarıda sözü edilen, Donna Haraway’in “konumlanmış bilgi” (*situated knowledges*) kavramını hatırlatmaktadır.

⁸⁰ Hui, *The Question Concerning Technology in China*, 48.

⁸¹ Hui, *The Question Concerning Technology in China*, 49.

biçimleriyle, ilişkisel temelli yaklaşımların ise (yeni) materyalizmin çeşitli yorumlarıyla ilişkili olduğu gözlemlenir.

Yeni Ontolojiler tek ve uyumlu bir bütün olarak değerlendirilmemelidir. Ontolojik, epistemolojik ve metodolojik düzeylerde bu yaklaşımlar arasında gerilimler, tartışmalar ve karşılıklı eleştiriler mevcut olduğu da tespit edilmiştir. Bu iç eleştiriler genel olarak iki düzeyde ortaya çıkmıştır: Birincisi, ilişkisel yeni ontolojilerden, ontoloji temelli yaklaşımlara yöneltilen eleştiriler olup bu eleştiriler genellikle varlığın sabit kabul edilerek ilişkisel bağlamdan koparılması, nesne-merkezcilik, canlılık kavramının göz ardı edilmesi, etik ve politik boyutların zayıf bırakılması ve yeni feminizmlerden söz edilmemesi gibi noktaları içermektedir (Barad, Bennett, Latour). İkinci tür eleştiriler ise ontoloji temelli Spekülatif Materyalizm ile NYO arasındaki karşılıklı eleştirilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda, Spekülatif Materyalizm, NYO’yu nesneye içkinlik atfetmesi ve dolaylı olarak radikal olumsuzlıkla bağdaşmayan bir tür mistik metafizik önermesi nedeniyle eleştirirken; NYO da Spekülatif Materyalizm’i radikal olumsuzluğun nesnenin süreksizliğini imkânsız kıldığı gerekçesiyle eleştirmektedir.⁸²

Bunun yanı sıra, bu çalışmada ele alınmayacak olmakla birlikte, Yeni Ontolojiler’e Marksizm, Fenomenoloji ve Analitik Felsefe gibi geleneksel felsefi alanlardan da eleştiriler gelmektedir.⁸³ Giderek genişleyen yeni ontolojiler literatürü, bu eleştirilerin de aynı düzeyde genişlemesine yol açmaktadır. Ancak bu konu, kendi başına farklı bir çalışmada ele alınacak kadar kapsamlıdır.

En temel düzeyde, Yeni Ontolojiler’in epistemolojiden ontolojiye, yani bilgidен varlığa bir kayışı önerdikleri söylenebilir. İnsanmerkezci yaklaşımlara karşı çıkmak, bu yaklaşımların bir başka yaygın ortak noktalarıdır. Ayrıca

⁸² Bkz. Meillassoux, *Sonsuzluğun Sonrası*, 2020; Graham Harman, *The Quadruple Object*, Zero Books, 2011; Timothy Morton, *Gerçekçi Büyü – Nesneler, Ontoloji, Nedensellik*, Çev. Bilge Demirtaş, (İzmir: Livera, 2023).

⁸³ Bu eleştirilere bir örnek olarak, Dan Zahavi’nin Spekülatif Realizm’e yönelik eleştirilerini tartıştığı makalesi incelenebilir (Dan Zahavi, “The End of What? Phenomenology vs. Speculative Realism”, *International Journal of Philosophical Studies*, 2016, 24(3): 289-309). Graham Harman ise başından itibaren Spekülatif Realizm’e ve NYO’ya yöneltilen olumlu/olumsuz eleştirileri sistematik biçimde yanıtlamak amacıyla 2020 yılında bir eser kaleme almıştır. Bkz. Graham Harman, *Skirmishes – With Friends, Enemies, and Neutrals*, Punctum Books, 2020, özellikle “Dan Zahavi”, 319-333. Ayrıca bkz. DeLanda ve Harman, *Gerçekçiliğin Yükselişi*, 2024, 11-12.

özne/nesne, canlı/cansız, insan/madde, zihin/dış dünya, sanal/gerçek gibi ikiliklere yönelik genel bir eleştirel yaklaşım da göze çarpmaktadır.

Yeni Ontolojiler, insanmerkezci bakışa karşı çıkmanın doğal bir eleştirisi olarak, özne ve öznellik kavramlarını yeniden tanımlar; bu çerçevede öznenin faile/aktöre dönüşümünü önerirler. Artık özne, Descartes'tan beri yerleştiği şekliyle, yalnızca akıl ve bilinç sahibi, düşünen ve bilen insan ile özdeşleştirilmez. Bruno Latour'un Aktör-Ağ Teorisi'nde ve Braidotti'nin İnsan Sonrası yaklaşımında görüldüğü üzere, özne yalnızca insana özgü bir kategori olmaktan çıkarılır; insan-olmayan varlıkların da dünya kurma ve dönüştürme kapasitesine sahip oldukları kabul edilir. Bu bağlamda, insan-dışı, teknik, ekolojik ve ilişkisel aktörler de tanıma dahil edilerek özne-aktör dönüşümü kuramsallaştırılır. Kavramsal olarak öznenin yerine "aktör", "fail", "eyleyen", "etkinlik" ve "ilişkisel düğüm" gibi kavramlar kullanılır. İnsan-olmayanların (*nonhuman agency*) etkinliği açıkça tanınmış olur.

Madde ve nesne kavramlarının da büyük ölçüde yeniden tanımlandığı görülmektedir. Geleneksel olarak pasif, form bekleyen madde anlayışına karşı:

- Yeni Materyalizm (Barad 2007; Bennett 2023; Braidotti 2015) maddeyi etken, duygulanımsal ve iç-ilişkisel edim (*intra-action*) aracılığıyla dünyanın bir ifadesi ve eklemelenmesi olarak kavrar.
- İnsan Sonrası yaklaşımı (Braidotti 2015), biyolojik bedenle sınırlı madde anlayışına karşı, maddeyi "ekolojik, teknolojik, etik akışa dahil edilen" bir varlık olarak görür.
- NYO (Harman 2011), edilgin nesnelliğe bağlı madde anlayışına karşı, "bağımsız ve kendi içinde ontolojik derinliği olan" nesnelerden söz eder.
- Ekofelsefeler, cansız doğal unsurdan ibaret bir madde anlayışına karşı, maddeyi "duyarlı, yaşamsal sistemin maddi boyutu olarak" algılar.
- Spekülatif Materyalizm (Meillassoux 2020), insan-merkezli, temsile açık bir madde anlayışı yerine, maddeyi "insan-öncesi, bilinemez ama mutlak olumsal varlık" olarak tanımlar.
- Dijital Ontolojiler (Hui 2016), fiziksel, analog varlık olarak alınan madde anlayışına karşı, "dijital, yeniden üretilebilir, algoritmik" bir madde anlayışını önerir.

Çoğu yeni ontoloji düşünürünün de ifade ettiği gibi, bu yaklaşımlardan hiçbiri “tamamlanmış bir çember” olarak sunulmaz. Düşünürler çoğu zaman ileri sürdükleri fikirlerin çıkmazlarının da farkında olduklarını dile getirir ve bu çıkmazları problematik alanlarına dahil ederler. Dolayısıyla “yeni”den beklentimiz, yalnızca “daha önce hiç olmamış olan” olmadığı sürece, Yeni Ontolojiler’i izlemek, günümüzde karşı karşıya olduğumuz çok boyutlu sorun ve krizlerin çözümüne yönelik, bu yaklaşımların açabileceği yeni yolları düşünmek ve değerlendirmek anlamına gelecektir. Çalışmamızın başında yapılan alıntıda Castells’in de ifade ettiği gibi “neyin yeni olduğunu”, ya da ilave edersek, “neyin yeni olmadığını” da kavramak için bu gerekli olacaktır.

KAYNAKÇA

- Barad, Karen, *Meeting the Universe Halfway – Quantum Physics and The Entanglement of Matter and Meaning*, Durham & Londra: Duke University Press, 2007.
- Bennett, Jane, *Canlı Madde: Şeylerin Politik Ekolojisi*, Çev. Başak Ağın, İstanbul: Akademim Yayıncılık, 2023.
- Braidotti, Rosi, “Eleştirel İnsanötesi Bilimler İçin Kuramsal Bir Çerçeve”, Çev. Çiğdem Taşkın Geçmen, *Pasajlar*, Posthümanizm Özel Sayısı, (3) 7 (2023): 15-48.
- Braidotti, Rosi, *İnsan Sonrası Bilgi*, Çev. Eda Çaça, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021.
- Braidotti, Rosi, *İnsan Sonrası*, Çev. Öznur Karakaş, İstanbul: Kolektif Kitap, 2015.
- Brassier, Ray, *Nihil Unbound Enlightenment and Extinction*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Bryant, Levi, Nick Srnicek ve Graham Harman (eds.), *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, Melbourne: re.press, 2011.
- Bryant, Levi. R., *The Democracy of Objects*, Ann Arbor: Open Humanities Press, University of Michigan Library, 2011.
- Castells, Manuel, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, C. 1: Ağ Toplumunun Yükselişi, Çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008.
- Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society*, 2. Edisyon, yeni önsözle, Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010.
- De Landa, Manuel, *Yeni Bir Toplum Felsefesi – Öbekleşme Teorisi ve Toplumsal Karmaşıklık*, Çev. Sercan Çalıcı, İstanbul: Kolektif Kitap, 2018.
- Dedeoğlu, Çağdaş, “İnsana Dair Her Şeyi İnsanın Ötesinde Düşünmek”, *Pasajlar*, Posthümanizm Özel Sayısı, (3)7 (2023): 11-14.
- DeLanda, Manuel ve Graham Harman, *Gerçekçiliğin Yükselişi*, Çev. Hakan Yücefer ve Hakan Atay, İstanbul: Tellekt Yayınları, 2024.
- Delanda, Manuel, *Intensive Science and Virtual Philosophy*, Londra: Continuum, 2002.
- Delanda, Manuel, *Yeni Bir Toplum Felsefesi: Öbekleşme Kuramı ve Toplumsal Karmaşıklık*, Çev. Sercan Çalıcı, İstanbul: Kolektif Kitap, 2018.
- Deleuze, Gilles ve Felix Guattari, *Bin Yayla – Kapitalizm ve Şizofreni 2*, Çev. Emre Sünter, İstanbul: Norgunk Yayınları, 2024.
- Diana Coole ve Samantha Frost (eds.), *New Materialisms – Ontology, Agency, and Politics*, Durham & Londra, Duke University Press, 2010.

- Dolphijn, Rick ve Iris van der Tuin, *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartografiler*, Çev. Esra Erdoğan, Yort Kitap, 2019.
- Ferraris, Maurizio, *Yeni Gerçekçilik Manifestosu*, Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Kolektif Kitap, 2019.
- Gabriel, Markus, *Fields of Sense: A New Realist Ontology*, Çev. Jason Barker, New York: Columbia University Press, 2015.
- Galloway, Alexander R., *Protocol: How Control Exists after Decentralization*, Cambridge, MA: MIT Press, 2004.
- Garcia, Tristan, *Form and Object: A Treatise on Things*, Çev. Jon Cogburn ve Mark Allan Ohm, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
- Haraway, Donna, “Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, *Feminist Studies*, 14(3) (1988): 575-599.
- Haraway, Donna, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003.
- Haraway, Donna, “Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin”, *Environmental Humanities*, vol. 6, (2015): 159-165.
- Haraway, Donna, *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, 2016.
- Harman, Graham, *Nesne Yönelimli Ontoloji – Her Şeyin Yeni Bir Teorisi*, Çev. Oğuz Karayemiş, İstanbul: Tellekt Yayınları, 2020.
- Heidegger, Martin, “Die Sprache (1950)”, *Gesamtausgabe –I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910-1976, Band 12 – Unterwegs zur Sprache*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1985, 7-30.
- Hui, Yuk, *The Question Concerning Technology in China: An Essay in Cosmotechnics*. London: Urbanomic / Sequence Press, 2016.
- Latour, Bruno, *Toplumsal Yeniden Toplama – Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, Çev. Nüvit Bingöl, İstanbul: Tellekt Yayınları, 2021.
- Lovelock, James E. 1972. “Gaia as Seen Through the Atmosphere”, *Atmospheric Environment* 6 (8): 579-580.
- Lovelock, James E., *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Lovelock, James, *Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış*, Çev. Ozan Karakaş, İstanbul: Alfa Yayınları: 2017.

YENİ ONTOLOJİLERİN FELSEFİ KARTOGRAFİSİ VE TARTIŞMA KONULARI
 PHILOSOPHICAL CARTOGRAPHY AND DEBATES WITHIN NEW ONTOLOGIES
 Derya ÖNDER

- Meillassoux, Quentin, *Sonluluğun Sonrası*, Çev. Kaan Kahveci, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Meillassoux, Quentin, *Spekülatif Materyalizm: Varlık, Zaman, Adalet, Din, Bilim*, Çev. Kaan Kahveci, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022.
- Morton, Timothy, *The Ecological Thought*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012.
- Morton, Timothy, *Hipernesneler*, Çev. Bilgi Demirtaş, İstanbul: Tellekt Yayınları, 2020.
- Morton, Timothy, *İnsan Türü – İnsan Olmayanlarla Dayanışma*, Çev. Duygu Dölek, İstanbul: Profil Kitap, 2020.
- Morton, Timothy, *Gerçekçi Büyü – Nesneler, Ontoloji, Nedensellik*, Çev. Bilge Demirtaş, (İzmir: Livera, 2023).
- Morton, Timothy, *Karanlık Ekoloji: Gelecekte Müşterek Yaşama Mantiğı*, Çev. Öznur Karakaş, İstanbul: Tellekt Yayınları, 2025.
- Parisi, Luciana, *Contagious Architecture: Computation, Aesthetics and Space*, Cambridge, MA: MIT Press, 2013.
- Stengers, Isabelle, *In Catastrophic Times: Resisting the Coming Barbarism*, Çev. Andrew Goffey, Open Humanities Press – Meson Press, 2015.
- Şan, Emre, *Teknoloji Felsefesi – Yazı, Bellek, Dikkat*, Çanakkale: Akademim Yayınları, 2024.
- Terranova, Tiziana, *Network Culture: Politics for the Information Age*, London: Pluto Press, 2004.
- Terranova, Tiziana, *Ağ Kültürü: Enformasyon Çağında Siyaset*, Çev. Ezgi Kaya, İstanbul: Ütopya Kitabevi, 2020.
- Uluslararası Stratigrafi Komisyonu, 2024. <https://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene>, erişim: 25.05.2025.
- Wark, McKenzie, *Moleküler Kızıl-Antroposen Çağının Teorisi*, Çev. Cemal Yardımcı, İstanbul: Metis Kitap, 2020.
- Yuk Hui, *The Question Concerning Technology in China: An Essay in Cosmotechnics*, (London: Urbanomic / Sequence Press), 2016
- Zahavi, Dan, "The End of What? Phenomenology vs. Speculative Realism", *International Journal of Philosophical Studies*, 2016, 24(3): 289-309.

İnternet Kaynakları

- Barad, Karen, "Hiçliğin Ölçütü Nedir?", Çev. Oğuz Karayemiş, Umut Kesikkulak ve Sanem Güvenç, 2020, <https://terrabayt.com/dusunce/hicligin-olcutu-nedir/>, erişim: 28.05.2025.

Barad, Karen, “Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Röportaj [1]”, 2020. <https://terrabayt.com/dusunce/madde-hisseder-konusur-aci-ceker-arzular-ozler-ve-animsar-karen-barad-ile-roportaj-bolum-2/>, erişim: 25.05.2025.

Barad, Karen, “Eleştiri Üzerine”, Çev. Öznur Karakaş, 2022. <https://terrabayt.com/dusunce/elestiri-uzerine/>, (erişim: 25.05.2025).

Braidotti, Rosi, “A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities”, *Theory, Culture & Society*, 36(6), 31-61, n. 4. <https://doi.org/10.1177/0263276418771486>, erişim: 25.05.2025.

Paul J. Crutzen ve Eugene F. Stoermer, “The ‘Anthropocene’”, *IGBP Newaletter*, 41 (2000): 17-18. <http://people.whitman.edu/~frierspr/Crutzen%20and%20Stoermer%202000%20Anthropocene%20essay.pdf>, erişim 27.05.2025.

YENİ ONTOLOJİLERİN FELSEFİ KARTOGRAFİSİ VE TARTIŞMA KONULARI
PHILOSOPHICAL CARTOGRAPHY AND DEBATES WITHIN NEW ONTOLOGIES
Derya ÖNDER